

L. Polyakova

ASPECTS OF INTERACTION BETWEEN THE PRESIDENT OF UKRAINE AND THE VERKHOVNA RADA. THE ATTEMPT TO STRENGTHEN THE PRESIDENTIAL POWER

The main moments of the formation and development of legislative body, the aspects of interaction between the President of Ukraine and the Verkhovna Rada. The attempts of the President L. Kuchma to strengthen the presidential power. The viewpoint of the heads of the Verkhovna Rada of previous legislature on the problems of development of parliamentarism in Ukraine and the necessity of political reform.

Key words: political reform, interaction, president, Verkhovna Rada.

© Л. Полякова
Надійшла до редакції 24.08.2010

УДК 94(475)"1666"(045)

БИТВА ПІД МОНТВАМИ (1666 р.): ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

ВОЛОДИМИР РОМАНЦОВ,

доктор історичних наук, професор

Маріупольського державного гуманітарного університету

ЄВГЕН ГОРЬ,

магістр Маріупольського державного гуманітарного університету

Аналізуються події громадянської війни в Речі Посполитій у 60-х роках XVII ст., стосунки між королем Яном II Казимиром та опозицією. Розглядається перебіг битви під Монтвами (1666 р.), її передумови, наслідки та значення для подальшої історії Речі Посполитої.

Ключові слова: громадянська війна, магнатсько-шляхетська опозиція, "рокош", конфедерація.

Постановка проблеми. Питання відносин між владою та опозицією завжди були важливі для розвитку будь-якої держави. Історичний досвід діяльності опозиції в Речі Посполитій становить значний інтерес для сучасної України, оскільки протягом тривалого часу Україна де факто складала з Польщею єдину державу і події в Польщі неминуче впливали на становище в Україні. З іншого боку, події військово-політичної конфронтації в польському суспільстві XVII ст. необхідно розглядати з точки зору історичних уроків та пересторог для сучасного українського політичного життя, яке досить часто вирує негнотними пристрастями.

Річ Посполиту в середині 60-х років XVII ст. розривала виснажлива громадянська війна, яка стала апогеєм боротьби між реформістськими задумами королівського оточення й непомірними амбіціями магнатерії. Ця подія, більше відома в історіографії як "рокош Любомирського" ("рокош" - збройний виступ шляхти). Однією з найбільш драматичних і вирішальних сто-

рінок цієї боротьби була сумнозвісна битва під Монтвами 1666 р.

Аналіз досліджень і публікацій. Битва під Монтвами не була предметом ґрунтовного аналізу в польській історіографії. Певну увагу приділили цим подіям Т. Корзон і В. Клячевський. Т. Корзон звинувачував у поразці під Монтвами короля Яна Казимира, усіляко виправдовуючи та ідеалізуючи Я. Собеського [6, с. 433-440]. В. Клячевський наводить цікаву подорожню звістку про втрат королівського війська. Історик зазначає, що у самій битві загинуло лише три сотні драгунів, а всіх інших, взятих у полон, рокошани демонстративно вирізали на березі річки Нотець [4, с. 194-205].

Битва під Монтвами практично не висвітлювалася вітчизняними дослідниками. Серед праць українських істориків варто виділити лише статтю Ю. А. Мицика, яка є чи не єдиною публікацією із цієї проблеми в сучасній українській історіографії. Було опубліковано фрагмент так званої "Віршованої хроніки", присвячений битві під Монтвами із ґрунтовною вступною розвідкою [1, с. 79].

№ 5 (105) вересень 2010 р.

Метою статті є комплексний, усебічний аналіз перебігу битви під Монтвами, її передумов, наслідків та значення.

Виклад основного матеріалу. На початку 60-х рр. XVII ст. оточення короля Яна II Казимира (1609-1672) активно почало просувати ідею елекції "vivente rege" (обрання наступника за життя короля). Необхідність реформи була продиктована надзвичайною вразливістю Речі Посполитої під час вибору короля. Це викликало опір з боку окремих магнатів і шляхти, який очолив великий коронний маршалок Є.-С. Любомирський (1616-1667). Він також почав підтримувати активні контакти з повсталими військами (конфедератами).

У 1664 р. було схоплено агентів маршалка в сконфедерованому війську. Ян Казимир наказав засудити Є.-С. Любомирського. Той спробував залагодити ситуацію, але придворні вимагали, аби він віддав булаву польного коронного гетьмана, краківське староство, а також залишив країну. Спочатку маршалок не погоджувався, однак урешті-решт був вимушений покинути Корону. У цей час його агенти та прибічники всіляко підбурювали шляхту. Вирок було винесено 29 грудня 1664 р. Маршалка було засуджено до смертної кари, конфіскації маєтків та позбавлення урядів. Шляхта звинувачувала його також у зламнанні шляхетської рівності, адже з 1653 р. Є.-С. Любомирський титулувався князем Речі. Вигнанець усіляко підбурював шляхту й тим самим інспірував зрив сейму 1665 р.

Знаходячись у Силезії, опальний маршалок зав'язав приятні стосунки з австрійським цісарем, бранденбурзьким електором, Швецією та видав маніфест, у якому виступив як оборонець шляхетських вольностей перед абсолютизмом двору, тим самим розпочавши рокош. У вересні 1665 р. він розгромив королівські війська під Ченстоховою [4, s. 114-191]. За посередництва краківського біскупа А. Завіш-Тжебіцького (1607-1679) та примаса В. Лещинського (1605-1666) було укладено Пальчинську угоду, яка містила такі пункти: військові дії з обох сторін припинилися; король зобов'язувався скликати екстраординарний сейм, на якому мав бути реабілітований Є.-С. Любомирський; конфедерати мали бути амністовані, а також вимагалось розпочати пошук можливостей виплати їм компенсації; маршалок мав чекати кінця сейму за кордоном; конфедерати до кінця сейму мали залишатися у "зв'язку", доки конституцією не буде оголошена амністія. "Зв'язкові" мали стати на зимові квартири у Великій Польщі, а королівські війська - у Малій Польщі та прилеглих провінціях [5, s. 48]. На сеймі, який відбувся під час посту, про Пальчинське перемир'я і не згадували [2, s. 199].

Король, за порадою міністрів, продовжив військові дії [5, s. 50]. Ян Казимир мав 22 тис. повністю укомплектованого, досвідченого війська (зокрема 11 гусарських хоругв - 7 литовських і 4 польських). Натомість маршалок мав лише легку кінноту та жодної гармати. Війська сконфедерованих воєводств очолював познанський каштелян К. Гжимультовський (1620-1687). Загонами краківського воєводства керував А. Пісарський (пом. 1673), сандомирського - підкоморій Олесницький, серадзького - Залеський, лещицького - стольник Пстроконський. Загони Пільзнянського повіту перейшли на бік короля [8, s. 89-90].

У поході армія короля грабувала шляхетські маєтки, не гребуючи навіть костьолами [3, s. 110; 8, s. 91]. Королівське військо стало над рікою Вартою в повній готовності, але, нічого не вчинивши, покинуло обране місце, бо переправа через річку була неможливою. Комісари від воєводств, делеговані для залагодження конфлікту, обурені таким учинком, звинуватили міністрів у зраді, однак ті всіляко виправдовувалися й запевняли в щирому бажанні короля дійти згоди. Ян Казимир зустрівся з комісарами від воєводств і після звичайних формальностей відправив їх до примаса М. Пажмовського (1617-1673). Комісари вимагали від примаса припинити під'їзди до "зв'язкового" війська, однак той відмовив і затримав комісарів на три дні. Є.-С. Любомирський, зрозумівши позицію двору, наказав шукати місце, придатне для оборони.

Маршалок зі своєю дивізією став у містечку Пакості. Позиція була надзвичайно вигідна для оборони, бо з одного боку протікала річка Нотець, а з іншого - знаходилися болотисті затоки озера Гопль. Є.-С. Любомирський очікував укладення перемир'я з королем за посередництвом комісарів, однак прийшла звістка, що під озером Гоплем з'явилися литовські війська та почали сутичку зі сторожею, яка боронила переправу (800 драгунів під командуванням Т. Пньовського). Одночасно прибули посли з королівського обозу - Скоражевський і Пекославський, запевняючи, що мир із королем практично укладено. Маршалок не повірив і наказав К. Гжимультовському, А. Пісарському та Полянському з двотисячним загоном переправитися на інший бік і готуватися до оборони. Каштелян познанський наказав атакувати королівське військо, однак полковники А. Пісарський і Полянський переконали його не робити такого кроку й радили лише тримати оборону, що й було зроблено [5, s. 50-53].

Дещо по-іншому описав ті події великий коронний маршалок (майбутній король) Я. Собеський (1629-1696) у листі до дружини. Він писав, що К. Гжимультовський на чолі шеститисячного війська наблизився до королівської армії. Після переговорів стало зрозуміло, що сконфедеровані воєводства не бажать миру. Тоді декілька хоругв рушили слідом за К. Гжимультовським й о восьмій годині ранку 13 липня 1666 р. опинилися на монтвській переправі [7]. Я. Собеський одразу ж порадив королю захопити брід.

Військо Яна Казимира нараховувало 3 полки польської кінноти (самого короля, писаря польного коронного Я. Потоцького, стражника великого коронного М.-І. Сенявського), 7 регіментів кінних драгунів (короля, воєводи краківського С. Потоцького, воєводи руського С.-Я. Яблоновського, київського воєводи С. Чарнецького, канівського старости, Бокума та Бріона) [5, s. 58]. До конфедератів було вислано старосту нурського з повідомленням, що король хоче розпочати переговори. Саме тому конфедерати не очікували нападу [10, s. 246]. Насправді ж король був згоден на амністію зв'язкових лише після перемоги [5, s. 54]. Захопивши пагорб і не звертаючи уваги на густий туман, що піднімався з боліт, війська розпочали переправу. Короля запевняли, що брід неглибокий, проте у двох місцях необхідно було плисти верхом на конях. На додачу переправа була вузькою - в один ряд могло їхати не більше трьох кіннотників. Велика кількість людей загинула під час переправи в трясовині [5, s. 54; 10, s. 246].

На протилежному боці вартував ротмістр легкої хоругви С. Зарудний на чолі одного регіменту піхоти та одного - рейтарів. Він повідомив зв'язкових про наступ королівських сил. Неподалік від переправи почували 2 легкі серадзькі хоругви, які разом із загном С. Зарудного стримували війська короля, доки не надійдуть основні сили зв'язкових [5, s. 54]. Причиною затримки стала відсутність коней зв'язкового війська - вони паслися та прибули лише через півтори години [5, s. 59]. Згодом у поле вийшли основні сили конфедератів. Вони здійняли велику кількість пилу, через що в королівському таборі подумали, що ворог тікає й очікували на швидку перемогу.

Після того, як понад 4 тис. королівського війська переправилося на протилежний бік, вожді конфедератів почали сперечатися за право першим атакувати противника. А. Пісарський вимагав для себе цього права. К. Гжимультовський виступив проти, оскільки був сенатором і очолював сили воєводства.

Тим часом 17 хоругв кавалерії опозиціонерів півмісяцем вишикувалися в полі й ударили на королівські сили. За ними рушили до бою полки Полянського та коронного крайчого, маршалка сконфедерованих коронних військ А.-Я. Устжицького. Трохи на відстані вишикувалися драгуни, чекаючи наказу.

Перша хоругва під командуванням поручика Папроцького вдарила на ворожі ряди, які налічували вже більше 7 тис. із сімома гарматами. На той час королівські сили захопили пагорб над переправою і влаштували там два шанці з гарматами для охорони броду. Наступ зв'язкових наробив великого галасу та був неочікуваним для королівських військ.

Королю повідомили, що конфедерати не втікають, а, навпаки, наступають. Уражений Ян Казимир зажадав побачити все на власні очі й піднявся на пагорб, щоб спостерігати за битвою. Побачивши стан речей, король наказав атакувати литовцям, однак вони відмовились, посиляючись на те, що тільки-но повернулися з під'їзду й не нагодували коней та й самі не відпочили. Тоді Ян Казимир наказав рушати підстолю сандомирському М. Хелмському з драгунами, а також іншим підрозділам піхоти та кавалерії. Війська наступали безладно й топилися в болотах. Зв'язкові на той час уже прорвали першу шеренгу королівської армії.

Двічі конфедерати зминали правий фланг ворога й урешті-решт його було остаточно розбито силами субститута Й. Борека (8 зв'язкових хоругв і 3 воєводського ополчення, вишикувані в 6 рядів) [5, s. 55-56]. Одним із перших поспішив утекти Я. Собеський. Він втратив коня, через що маршалка ледь не розтоптали відступаючи [3, s. 110-111]. Січа була така жорстока, що на кожному вбитому в середньому було по 20-30 поранень [10, s. 246]. Незабаром зв'язкові захопили весь пагорб і шанці. До полудня битва скінчилася повною перемогою конфедератів. Королівське військо було вирізано до останнього. Урятувалася ледве сотня [5, s. 57].

Король вимагав третьої атаки, однак трохи згодом побачив, що справа програна остаточно. Коли Яну Казимиру повідомили, що драгунів Бокума, Бріона та С. Чарнецького вирізано, то він заридав, а полковник драгунів С. Чарнецького дерптський підкоморій Я. Тетвін ледь не наклав на себе руки [5, s. 57]. Було вбито оберстлейтенанта Белінського, братів Торків (майора та капітана), майорів Дорсака, Соколовського та

Бегановського, капітанів Саніна і Таржицького, усіх поручиків і хорунжих Я. Собеського [10, s. 246-247]. Загалом у полі нарахували 3873 вбитих (9 возів трупів), зокрема 187 офіцерів [5, s. 61, 63; 11, s. 249]. За свідченням хроніста Я. Єрлича, ще близько 5 тис. загинуло в болотах [3, s. 111]. Парчевський староста К. Данилович, полковники Бріон і Лінкауж, а також ще 10 офіцерів змогли врятуватися. М. Хелмського було поранено у праву руку та взято в полон. Один із полонених - француз Граф, просив, щоб його відправили до Є.-С. Любомирського, обіцяючи за це тисячу злотих і карету з шестіркою коней, однак його все одно вбили [5, s. 61; 10, s. 246]. Переможці захопили 73 знамена [5, s. 61]. Конфедерати втратили лише 150 ос. [3, s. 111].

У битві на боці короля брали участь 2 тис. козаків під командуванням полковника Чопа - "давнього бунтівника". Усіх козаків було вирізано, урятувався лише Чоп. Піднявшись на пагорб, він спостерігав за битвою, а в цей час йому хтось упритул вистрілив у вухо [5, s. 63; 9, s. 198]. Я. Єрлич переповідав цікаву легенду, пов'язану з козацьким полковником, буцімто привид Чопа після битви з'являвся в білому одязі до короля й волав: "Хотів м'яса - маєш його, їж!" [3, s. 111].

За свідченням того ж Я. Єрлича, розгніваний Ян Казимир після битви схопив Я. Собеського й потягнув топити в болоті, вимазавши його багном [3, s. 111]. Шляхта сконфедерованих воєводств вишикувана стояла до вечора, а королівське військо вночі відійшло на квартири. На заході сонця підсудок краківський разом із комісарами від воєводств прибули до короля. Вони виправдовувалися перед Яном Казимиром, звинувачуючи в нападі на королівські сили "гультайські" хоругви [5, s. 62; 10, s. 247]. Головними винуватцями поразки посла називали наблизених короля, а саме примаса М. Пражмовського та канцлера великого литовського К.-С. Паца (1621-1684). Посли короля відновити перемир'я, і той, не маючи вибору, погодився на переговори.

Наступної ночі армія Є.-С. Любомирського рушила до Бреста Куявського, а король залишився ночувати під Іновроцлавом, де й прийняв земського краківського суддю Любовицького і Пакославського, присланіх для переговорів. Ян Казимир обіцяв скликати у вересні сейм, на якому обіцяв не згадувати про елекцію "vivente rege". Король також дав обіцянку скликати сеймики для ухвалення податку на військо, яке мало рушити в Україну. Мав бути виданий диплом із амністією для зв'язкових. Ян Казимир гарантував безпеку на сеймі для сконфедерованої шляхти, однак натомість вимагав вигнання Є.-С. Любомирського за межі Речі Посполитої та розірвання зв'язку до початку сейму. Посли воєводств відкинули першу вимогу короля (натомість вимагаючи повернення йому великого маршалковства та краківського староства), а на другу погоджувалися лише після оголошення амністії та отримання платні.

16 липня король, не поспішаючи, рушив із військом під Клодаву, а потім під Шлежин, де до нього знову прибув Пакославський зі звісткою, що конфедерати відкинули всі вимоги короля. Розгніваний Ян Казимир відмовився вести подальші переговори та спрямував військо до Равського воєводства за конфедератами. Є.-С. Любомирський написав до короля листа з вибаченнями, і Ян Казимир наказав конфеде-

ратам знову зупинитися для переговорів у Куявському воєводстві. Королева також всіляко сприяла укладенню угоди. Шляхта щиро бажала миру, бо боялася, що війна перекинеться на українські землі, де знаходились маєтки опального маршалка, і тоді вже затягнеться надовго. Для мирної комісії було призначено містечко Легоницю.

Зв'язкові вимагали, щоб до амністії ними командував Є.-С. Любомирський (хоча він і зрікся польної булави) або зв'язковий маршалок із субститутом. Угода була укладена 31 липня 1666 р. і містила такі пункти:

- 1) король гарантував амністію конфедератам на сеймі;
- 2) військо мало розв'язати конфедерацію та вирушити до кордонів України проти ворогів Речі Посполитої;
- 3) конфедерати мали вивести свої загопи із захоплених фортець;
- 4) питання про кількість війська має бути вирішено на сеймі;
- 5) Є.-С. Любомирський разом із синами мав вибачитись перед королем і королевою, відступити від зв'язкових, припинити переговори з іншими монархами, розпустити військо, після чого Ян Казимир призначає йому місце проживання в Речі Посполитій або за кордоном;
- 6) зв'язкові через військову старшину також мали перепросити короля та перейти в підпорядкування гетьманам;
- 7) Ян Казимир обіцяв видати платню війську за чверть року 15 листопада [5, s. 63-72].

Висновки

Таким чином, зіткнення королівської армії із силами опозиціонерів під Монтвами (1666 р.) стало вирішальною битвою громадянської війни в Речі Посполитій, яка закінчилася перемогою збройних сил опозиції. Причиною поразки Яна Казимира стала недооцінка сил та можливостей противника. Велику роль відіграли також відсутність хисту полководця в короля, самовпевненість королівських воєначальників, їхнє надмірне славолюбство. Незважаючи на блискучу перемогу конфедератів на чолі з Є.-С. Любомирським,

вони так і не змогли скористатися своїм успіхом. Легоницька угода фактично знівельувала всі досягнення опозиційних сил. Існуючі протиріччя між королівською владою та магнатсько-шляхетською опозицією залишалися невирішеними, і це спричинило подальше поглиблення системної кризи влади в Речі Посполитій.

Надалі, розглядаючи військові аспекти боротьби між королем та опозицією в Речі Посполитій, необхідно розширити джерельну базу дослідження, більшу увагу приділити питанням щодо особистого впливу на події з боку учасників конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мицик Ю. Битва під Монтвами (1666 р.) в описі польської "Віршованої хроніки" / Юрій Мицик // *Maristerium. Історичні студії*. - 2007. - Вип. 28. - С. 78-90.
2. Jemiołowski M. Pamiętnik / M. Jemiołowski. - Lwów: W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. - 302, [XVI], [IX] s.
3. Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / J. Jerlicz. - Warszawa, 1853. - Т. II. - 213 s.
4. Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski / W. Kłaczewski. - Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002. - 297, [4] s.
5. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. - Poznań: Nakładem i czcionkami n. Kamieńskiego i Spółki, 1859. - Т. III. - 254 s.
6. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674 / T. Korzon. - Kraków: Akademia Umiejętności, 1898. - Т. 1. - 586 s.
7. List z dnia 14 VII 1666 // *Listy do królowej Marysieńki* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.pbi.edu.pl/site.php?s=NmlxMzRhNjAwOTM1&exact=1&aut=Sobieski+Jan>.
8. Łos. Pamiętniki. - Kraków: Nakładem księgarni D. E. Friedleina, 1858. - 120, [XXII] s.
9. Pasek J. C. Pamiętniki / J. Pasek. - Poznań: Nakładem J. J. Heinego, 1837. - 304, [2] s.
10. Relatio cuiusdam militis Artilleriae Regiae, cladem ad Małtwy describens // *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795*. - V. II. Acta Joannis Sobieski. - Т. I. P. I. - Cracoviae: Typis ephemeridum "Czas", 1880. - № 68. - S. 245-247.
11. Relatio incerti auctoris de clade ad Małtwy accepta // *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795*. - V. II. Acta Joannis Sobieski. - Т. I. P. I. - Cracoviae: Typis ephemeridum "Czas", 1880. - № 68. - S. 248-249.

V. Romantsov, Y. Horb

THE MONTVY BATTLE (1666): EPISODES IN THE HISTORY OF THE CIVIL WAR IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

In the 1660s in the 17th century, was made an analyse of events of the civil war in Rech Pospolita between the relations of king Jan II Kazimirs and the opposite side. The way of Montvy battle (1666) is being looked through, its background, implications and significance for the history of the Polish-Lithuanian commonwealth.

Key words: civil war, magnates-aristocratic opposition, rokosz, confederation.

© В. Романцов, Є. Горб
Надійшла до редакції 07.09.2010

№ 5 (105) вересень 2010 р.